

PERISKOP

FORUM FOR KUNSTHISTORISK DEBAT

Periskop: Forum for kunsthistorisk debat

Nr. 34, 2025

“Tabte samlinger og forsvundne værker”

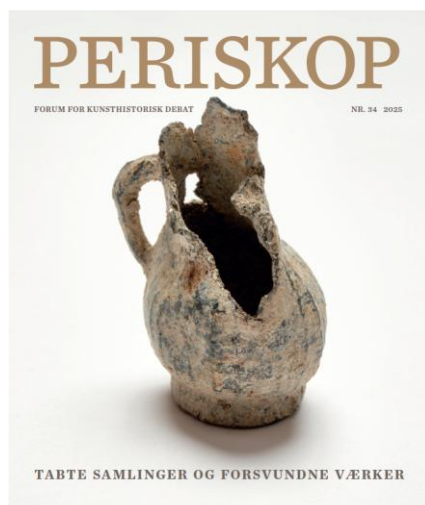
Titel: Karel van Mander III's forsvundne værker og samlinger

Forfatter(e): Charlotte Christensen

Sidetæl: 9-23

Dato: 04.12.2025

DOI: 10.7146/periskop.v2025i34.162510

Karel van Mander III's forsvundne værker og samlinger

Kunsthistorikere beskæftiger sig i den største del af deres tid med ting, der er forsvundne eller borttrykkede fra deres oprindelige habitat. Tycho Brahes Urani-borg, Christian IV's fornemste sal på Rosenborg, en performance af Joseph Beuys på Charlottenborg eller en hesteofring i Bjørn Nørgaards regi. De overleverede antikke skulpturer er oftest mutilerede eller hvidvaskede, albertavlerne flyttet bort fra deres kirker og deres åndelige dimension til museernes sale med selfie-horderne. Og Børsen gik op i flammer, for nu at blive erstattet af en monstrøs historieforfalskning i parcelhusstil.

Blandt det, der er gået tabt, er de fleste af billedkunstnernes samlinger af rariteter, naturalia eller malerier, skulpturer og grafik, erhvervet til eget brug. Skabende kunstnere tilhører sjældent et samfundslag, hvor liggendefæ bliver nedarvet fra generation til generation. Ofte udskiltes dele af samlingerne for at skaffe midler til eksistensen, eller til det overflødige, der af Voltaire benævnes en meget nødvendig ting. I Danmark har vi dog enkelte museer, der er groet ud af kunstnernes samlinger af egne arbejder og andres værker, der er kommet til dem som gaver eller var indkøbt ved forskellige lejligheder: Bertel Thorvaldsens, J.F. Willumsens, Niels Hansen Jacobsens og til en vis grad Asger Jorns.

Her skal den tidlige af de i dag kendte, men senere forsvundne kunstner-samlinger undersøges, der var bragt til veje af en af de danske hofmalere, Karel van Mander III (ca. 1609-1670). Den var kendt også ud over Danmarks grænser og til en vis grad offentlig tilgængelig. Da kunstneren døde, kort efter sin kongelige beskytter Frederik III, blev genstandene spredt for alle vinde. Kataloget over dødsboauktionen er det bedste vidnesbyrd om, hvilket verdensbillede genstan-dene heri i deres mangfoldighed repræsenterede for van Mander.¹

Karel van Mander III

Karel van Mander den yngste kom ud af en i kunsthistorien berømt slægt. Den første Carel van Mander (1548-1606), farfaren, er forfatteren til det grundlæggende værk *Het Schilder-Boeck* fra 1604, den nederlandske kunsthistories svar på den italienske kunstnerbiograf Giorgio Vasari (1511-1574). Faren, Karel van Mander II (1579-1623), var især virksom som tapetmager, og han vævede en serie på 22 billedtæpper til Frederiksborg. Hans stolte værk gik til ved slottets brand i 1859, hvor så megen betydelig kunst forsvandt for altid. Enken Cornelia Rooswijck søgte til Danmark, da tapetvæveriet var endt som et fallitbo. Her kunne hun som kolonialhandler ernære sin familie, og i 1633 var hun blevet leverandør til den danske konge og til majestædens apoteker, Peder Payngk (Eller 1971, 107). Det formodes, at sønnen Karel van Mander III blev født i 1609, men hans kunstneriske uddannelse og tidlige studierejse ligger i det dunkle. I 1630 dokumenteres for første gang et portræt, han har udført af Christian IV (til at sætte i et smykke), der sammen med et ”gammelt maleri” blev leveret til kongen. Han har altså i dette tilfælde fungeret som en slags kunsthandler. Den 4. maj 1631 signerer van Mander en jernradering, *Judith med en brændende kerte*, et gammeltestamentligt motiv, der ikke ellers kendes i maleriform i hans oeuvre. Blandt den lange række af hans værker, som blev flammernes bytte ned igennem historien, er religiøse malerier, der gik til ved Københavns brande i 1728 og 1795.² Nogle år efter den daterede Judith-radering var Karel van Mander beskæftiget med scenografi til Det Store Bilager, kronprinsens bryllupsfestligheder i 1634, og omkring 1636 forlod han Danmark for at foretage en studierejse med Italien som mål.

Det vides nu, takket være kunsthistorikeren Angela Jager, at han den 28. juli 1636 var i Amsterdam sammen med sin mor, og i samme by er de ligeledes begge dokumenteret senere på året, den 21. september (Jager 2021). At maleren rejste sammen med sin mor, må have betydet, at han fik del i, eller havde del i, hendes handelsforbindelser og eventuelt kan have fået hjemsendt egne indkøb ad de kanaler, hun havde adgang til. Karel van Mander har i Amsterdam set et maleri af Rembrandt van Rijn (1606-1669) fra 1635 af *Ganymedes og ørnen*, som han senere udførte en parafrase over. Vi kender kun van Manders maleri, hvor de græske guders gæstebud ses i himlen over den arrige lille dreng, igennem en radering af Albert Haelwegh (1598-1673). Den 18. juli 1638 oplyste Cornelia Rooswijck, at hendes søn da opholdt sig i Italien, og samme år eller det følgende var han tilbage i København. På rejsen har van Mander haft mulighed for at udbygge sit kendskab til 1600-tallets samlerkultur, selvom vi ikke har kendskab til dens geografiske udstrækning. Efter hjemkomsten kom han til at arbejde for

kongehuset, indtil Frederik III døde den 9. februar 1670, og hofmaleren måtte levere et portræt af den afsjælede majestæt. Billedet brændte sandsynligvis med Frederiksborg i 1859 (Eller 1971, 338, note 75). Der gik ikke engang otte uger efter kongens død, før van Mander blev begravet i Petri Kirke den 6. april 1670.

En hofmaler skulle ikke blot udføre malerier af regenten og dennes slægt, men det var også hans hverv at tage sig af genstande og kunstværker i samlinger. Det vides, at Karel van Mander i 1642 for Christian IV's svigersøn, Corfitz Ulfeldt (1606-64), restaurerede et maleri af Gerrit van Honthorst (1592-1656) forestillende Sankt Peder, og i 1644 konserverede han sønnen Valdemar Christians portræt for kongen (Eller 1971, 62, note 125.). En anden vigtig del af hofmalerens virke var opsynet med det kongelige kunstkammer, som havde den lærde og nysgerrige Frederik III's store interesse. Det vides ikke ganske præcis, hvornår portrætmaleren fik hvervet som forvalter af dette for denne konge, der regerede fra 1648 til sin død i 1670, men van Mander omtales 1664 af en italiensk rejsende som Kunstkammerets "custode" (Eller 1971, 333).

Som privat samler er van Mander udførligt nævnt i 1654. Det berettes i et lille stykke, som i dette år stod at læse i bogtrykkeren Jens Lauridsen Wolfs *Encomion Regni Daniæ*, at man hos "Kongl. Majest. Pictor & Sculptor Carl von Mander, som residerer udi Kiøbenhaffn" ikke blot kan se "liffactig atskillige høyloflige Konger og Potentater" og andre personers kontrafejer, "men oc andet meere, aff Rariteter oc Antiquiteter som aff hans høye Konstes udspickulerede Skarptsindighed" – men så giver forfatteren op over for at skulle beskrive resten. Det kan alt sammen opleves af enhver "Liebhaver som det begier", og Wolf anfører, at fremmede folk, som har set meget underligt andetsteds i verden, ikke noksom kan rose van Manders samlinger (Eller 1971, 220). Kunstværker og rariteter befandt sig da i den fine gård på Østergade, som maleren ejede, og hvortil han var flyttet på et tidspunkt før 1651 (Lyngby 2020, 195-201; Bobé 1919). Povl Eller har beskæftiget sig udførligt med samlingen og spekulerede endda over, om den kan have haft en lidt for stor plads i malerens liv: "Måske er det denne interesse, som fangede ham mer og mer, især da hans sagkundskab blev taget i brug på kongens kunstkammer."³

Karel van Manders kunstkammer

Hovedkilden til vor viden om Karel van Manders samlinger er kataloget *Fortegnelse paa Sl: Carl von Manders Bøger / Teigne-Bøger / Kaabberstycker / Kaaber-Plader / Trævare / Gevær / Seyervercker / Skilderier og gandske Konst-Cammer / som paa Mandag den 15. Julij udi den Sl. Mands Gaard paa Østergade skal Auctioneris oc selgis* (København 1670). Som titlen angiver, havde hofmaleren samlet allehånde. De for os kuriøse genstande, der er så mange af, tjente ham

til information om det makrokosmos, han indgik i som menneske, sammen med søgæs og stenhunde, marekatte og ravne i Ostindien. Og sammen med samer og grønlandere, tyrkere og japanere. Tingene var sandhedsvidner for videnskabsmanden om et univers, der var så udokumenteret, at håndgribelige genstande som "En Ostindiske Koerumpe med et Sølfsskaff" (nr. 46) var værd at bringe sammen i den afdeling, der kaldes et "Konst-Cammer", med "It Hiul aff den Svendske Kongis Spore udi Sverrig ved Naffn Adolphus Gustauvs [sic]" (nr. 131) og en helgens knogle: "Et hvidt langt Been af St. Knud" (nr. 174). Uhyggeligt tankevækkende er nummer 221: "1. Sort sølff slagen Kniff som 1. Pige stack 1. Barn ihjel med oc bleff Retted derfor." Den naturhistoriske og etnografiske del af van Manders samlinger har mange lighedspunkter med interessesfæren blandt de samtidige københavnske videnskabsmænd, som hofmaleren var velkendt med. Det gælder forskerne Ole Worm (1588-1654), Henrik Fuiren (1614-159) og Thomas Bartholin (1616-1686), hvis erhvervede genstande indgik i undervisningen på Københavns Universitet. Disse samlinger er i modsætning til van Manders publiceret i deres helhed i nutidige, kommenterede udgaver.⁴

Den idé at samle naturhistoriske genstande, etnografika og udsøgte stykker kunsthåndværk, der ofte havde deres pointe i på den skønneste og kostbareste måde at stille oversøiske sjældenheder som hornene fra næsehorn eller kokosnødder til skue, var i sit mest fascinerende flor omkring år 1600 hos kejser Rudolf II på slottet i Prag. Her levede Peder Payngk i en årrække ved hoffet.⁵ Kendskabet til de rudolfinske samlinger kan han derfor have formidlet til Danmark. De blev svenskernes krigsbytte i 1648, men enkelte bemærkelsesværdige stykker fra kejserens kunstkammer findes i dag i Kunsthistorisches Museum i Wien. De mest ekstravagante blandt disse udmærker sig ved at opfylde renæssancens drøm om de menneskeskabte væsener. Disse "automater" kan bevæge sig, udføre musikstykker og simulere levende skabninger, noget, som allerede Leonardo da Vinci havde charmeret sin samtids fyrster med at kunne fremstille. Denne interesse manifesterede sig i Danmark hos Frederik II med hans Kronborgfontæne med bevægelige figurer og med en bevægelig skulptur hos Tycho Brahe på Uraniborg, men Karel van Mander III havde ikke automater i sin samling.⁶ I dag kan man bedst indleve sig i den encyklopædiske kunstkammerverden i Schloss Ambras lige uden for Innsbruck, hvor Ferdinand II af Tyrol (1529-1595) i 1570-1571 lod nye bygninger indrette til sine samlinger. I Kassel skabte den hessiske landgreve Moritz den Lærde (1572-1632) et kunstkammer, som den danske videnskabsmand Ole Worm (1588-1654), van Manders bekendte, besøgte i sin ungdom. Dele heraf, suppleret med senere kunstkammerobjekter, kan ses i Hessisches Landesmuseum i Kassel.

I det mikrokosmos, som Karel van Manders samling udgjorde, finder man både flyvefisk (nr. 1, 8 og 16), ”En Sverdfisk med lange Øren” (nr. 12), et par ski fra Norge (nr. 22) og ”Et Horn aff en Søehiort” (nr. 35) foruden ”23 Indianske Pindsvins Børster” (nr. 174). De narhvalstænder, som danskerne havde en livlig trafik med, når de skulle gøre indtryk på europæiske fyrster, så længe de gik for at være enhjørningehorn, var også repræsenteret: ”2 stycker hvide Enhiørn” (nr. 7), ”1 stycke Eeenhiørn med en Træ Skee udi” (nr. 18) og ”It stycke Indhiørn” (nr. 63). Kejser Ferdinand I (1503-1564), der skabte særlige rum til de habsburgske samlinger i Hofburg i Wien og derved regnes som den første til at have et egentligt kunstkammer, ejede som sine største skatte et ”Ainkhürn” og en skål af agat, der ansås for at være den hellige gral, da man mente at læse bogstaverne XRISTO i stenen. De opbevares i dag i ”Skatkammeret” i Kunsthistorisches Museum. Det var Ole Worm, der for alvor slog fast, at enhjørningehornene i virkelighedens verden var tænder fra narhvalerne.⁷ De naturhistoriske objekter i van Manders samling, flyvefiskene, sværdfiskene og narhvalstænderne, har deres sidestykker i videnskabsmændenes samtidige københavnske ”museer”. Fuirens og Bartholins samlinger var udstillet i den bygning, der husede det anatomiske teater, og de brændte med dette i 1728.

Etnografiske genstande var der en mængde af hos van Mander, således ”1. Grønlands baad med to Aarer” (nr. 271), ”2 Ostindische Flidtbuer uden snoor oc Pile” (nr. 278) og den samiske dragt ”En ny lappe Kiol aff Elskinds Huud lodden med bly paa” (nr. 307), antagelig en shamanklædning. De besøgende blev også præsenteret for en fremstilling af Muhammed: ”Machomet ud aff Træ” (nr. 40) og en mumiehånd: ”Et optørret Naturel Menniskis Haand aff en Egyptiske Dronning” (nr. 198) samt ”1. Thiger skind paa Dørren” (nr. 303). Ganske særligt interessant i dag er nummer 262 i dødsbokataloget: ”En Lappetromme med en [ulæseligt] Tromsticke”. Disse samiske shamantrummer har Nationalmuseet flere af – om end man har været generøs med afleveringen til andre institutioner rundt om i verden. Det ældste af eksemplarerne fra kunstkammeret, med påmalede billeder, stammer fra Ole Worms museum, og det er afbildet i bogværket om hans samlinger.⁸

Paradisfugle, afrikanere og tatarer

I van Manders dødsbokatalog er opført ”Toe Paradisis Fuglerumper” (nr. 162), og den ene af dem genfinder man i et udateret maleri i Statens Museum for Kunst, *En mand med turban og rustning* (inv. nr. KMS7956), der var så betydningsfuldt, at det blev gengivet som et paradestykke i en radering af kobberstikkeren Albert Haelwegh, *En sort afrikaner i rustning* (KKSgb11689).⁹

Billedet stammer fra den skånske herregård Ovesholm **[1]**, hvor det indgik i samlinger med proveniens fra slægten Ulfeldt, hvor van Mander fandt nogle af sine mæcener. Afrikaneren bærer en vældig, kridhvid turban på sit hoved, og midt på den pranger den ene af de eksotiske fugle. Her fulgte den danske hofmaler en hollandsk mode, som han kunne have tilegnet sig i Nederlandene. Rembrandt har både aftegnet en paradisfugl og anvendt den til kostumeringen af en orientalsk figur (begge tegninger i Louvre), og et af den nederlandske maler Jan Lievens' (1607-1674) smukkeste portrætter, der skal vise Christian IV's grandnevø prins Rupert, søn af Vinterdronningen Elizabeth af Bøhmen, har også en hel paradisfugl i sin turban.¹⁰

Ved opbygningen af sit kunstkammer fulgte den danske hofmaler disse hollændere, som skabte sig et forråd af eksotiske genstande til brug i deres billeder, og van Mander har måske erhvervet sine to paradisfugle i Nederlandene. Rembrandts eksemplar, der findes i inventaret over hans samlinger i 1656, havde ingen fødder. Det havde de færreste præparater i 1600-tallet, og derved fik fuglen fra Ny Guinea det ry, som man kan genfinde hos botanikeren Carl von Linné (1707-78), der navngav den som tilhørende arten "Paradisia apoda", altså uden fødder. Ole Worm havde et eksemplar med fødder og skrev derom til oplysning for den lærde verden, som van Mander var et fuldgældigt medlem af. Også Thomas Bartholins paradisfugl havde fødder; men hvorledes fuglene var kommet fra Ny Guinea til Europa, ved vi ikke.

Maleriet af afrikaneren- og tydeligere raderingen - viser, hvordan van Mander anvender objekter fra sin samling til at forlyste beskueren. Måske er hans våben identisk med "En Japoniske Punnert med forgylt skeede" (nr. 31 i kategorien "Gevær, Bøsser og Pistoler").¹¹ Stridshammeren er tydeligvis et tyrkisk våben, som måske er nummer 273 på dødsboauktionen: "En strids Hammer med skaft". En sådan findes også i kunstkammeret i 1674.¹² Maleren skrev i sammenhæng med hyldningen af søofficeren Cort Adeler (1622-75) sin hollandske "Ode til den store Guldstandart", der i digt forklarede dette trofæ fra søslaget ved Tenedos i 1657, da det blev ophængt i kunstkammeret (Gundestrup 1991, 27). Det er dog tvivlsomt, om han også malede portrættet af Cort Adeler på Frederiksborg-museet (inv. nr. A 731).¹³

Til den "etnografiske" del af van Manders historiemaleri hører en serie illustrationer til den antikke roman *Aithiopika* af Heliodor, hvor hovedpersonerne er afrikanere i fantasifulde kostumer. I ét af disse malerier, der viser det etiopiske kongepar, ligger turbanen med paradisfuglen på en prominent plads ved siden af en krone og et scepter (Gemäldegalerie Alte Meister, Kassel).¹⁴ Denne sjældne skabning ses også i et stort ovalt maleri på Nasjonalmuseet i Oslo tilskrevet van

[1] Karel van Mander III:
En mand med turban og rustning,
udateret. Olie på lærred, 137 x
108 cm. Statens Museum for
Kunst. Foto: SMK Foto / Jakob
Skou-Hansen".

Mander, der kaldes *Et musicerende selskab, Hørelsen*, fra en serie om sanserne, og som viser en syngende mand med en omfangsrig, fuglesmykket turban.¹⁵ Sent i van Manders produktion finder vi det store historiemaleri af Abraham, der modtager Melchisedeks velsignelse i Frederiksborg Slotskirke, dateret til 1660'erne. Bag den næsten kristuslignende, smukke Melchisedek gemmer sig en lidt komisk figur, temmelig lig den skæggede herre i det musicerende selskab, også med en paradisfugl på sin turban.

1600-tallets flamske og nederlandske kunstnere har malet fremragende portrætter af afrikanere, således både Peter Paul Rubens (1577-1640) og Rembrandt. En meget smuk miniature af en rigt klædt ung mand, "Hoved af en afrikaner", der er malet på kobber, findes i Statens Museum for Kunst og tilskrives Karel van Mander III (inv. nr. KMS4190). Det er absolut ikke den samme person, som ses på billedet fra Ovesholm, men vi kender ikke identiteten af nogen af de afrikanere, van Mander har afbildet. I hofmalerens portræt af prins Jørgen som ung ses såvel en afrikaner som en løve (Frederiksborg, inv. nr. A 2402), og i et af de loftsmalerier, der nu er på Gavnø Slot, ses en grinende sort mand.¹⁶ Løven kan være afmalet efter et dyr i det kongelige menageri. Det vides, at en løve herfra blev obduceret i Anatomihuset den 19. december 1656, og i Bartholins museum fandtes både et leopardkranium, en løvepote, en bjørnepote og kraniet af en mus, som i Norge regner ned fra himlen – altså en lemming.¹⁷ Yderligere et maleri, hvor van Mander antageligt har gengivet artefakter fra sine samlinger, er det velkendte, men langt fra velundersøgte maleri i Statens Museum for Kunst: *Et tartarisk gesandtskab i København* (inv. nr. KMSsp796). Man har påpeget, at dragterne måske ikke alle er autentiske, da nogle af dem optræder i tegninger, han har udført af kostumerede modeller, der er klædt orientalsk ud. Til gengæld blev der måske et minde tilbage om tatarerne i dødsbokatalogets nummer 244: "1. Rydsk Breff indlagt udi en lang spragled Pose". Det eneste stykke i van Manders samling, som nogenlunde sikkert kan genfindes i dag, er nummer 263 i dødsboet: "2. Glas Narre som staar paa en sort Iffven-Holtz Foed", der vel er identisk med den venetianske glasskulptur af de to morra-spillere på Rosenborg.

Der har aldrig været foretaget en undersøgelse af forholdene ved den oprindelige erhvervelse, når det gælder van Manders eksotiske genstande. Da kunstneren allerede i 1630 angives at have solgt et ældre maleri til Christian IV, er det sandsynligt, at han igennem tiden har leveret kunstværker og etnografika til de kongelige samlinger. Det er tænkeligt, at maleren til en vis grad har kunnet trække på de handelsforbindelser, hans mor havde skabt sig. Arkiverne viser, at i hendes forretning kunne værdien af de årlige leverancer "løbe op på mange hundred rigsdaler".¹⁸ Handelen på Grønland har bragt etnografika til Køben-

havn, og derudover har han nok erhvervet genstande hjembragt af det danske Ostindisk Kompagni, der i 1616 havde fået monopol på handelen med Indien. En nær forbindelse bestod imellem maleren og Roland Crappé, en af grundlæggerne af kompagniet.¹⁹ Det er vel også sandsynligt, at Karel van Mander har indkøbt en del af sine skatte igennem Det Nederlandske Ostindiske Kompagni. Det vides, at ganske mange skandinaver var med på Det Nederlandske Ostindiske Kompagnis handelstogter til Asien, og nogle af dem kan måske også have doneret eller solgt naturhistoriske genstande og etnografika til den danske konge og hans maler. Vi ejer, så vidt vides, ikke optegnelser fra van Manders tid om kongernes medvirken ved indkøbene, men efter Asiatisk Kompagnis grundlæggelse i 1732 har vi fra Christian VI's dagbøger en personlig beretning om, hvordan kongen og hans gemalinde får præsenteret varer, der er hjemkommet fra Kina.²⁰

Når det gælder de samtidige naturhistoriske museer hos de københavnske lærde, er vi både med hensyn til deres studierejser og til deres erhvervelser meget bedre underrettet om erhvervelsesomstændighederne – men næsten samtlige genstande hører til det for evigt tabte. Ole Worm modtog en meget stor del af naturalierne til sit museum fra sine europæiske korrespondenter, men han omtaler også handelsfolk og ostindiefarere. Angående hans paradisfugl er vi godt underrettet. Anatomen Thomas Bartholin sender den fra Leyden i 1640 med Søren Madsen Ørsted. Da Worm langt om længe modtog den, var den i miserabel stand, og han rasede over, at det ikke var en købmand, som havde bragt fuglen til Danmark (Schepelern 1965-1968, 192, 217, 309 og 338). Thomas Bartholin var i længere tid i Holland, hvor han opholdt sig kort efter Karel van Mander, i 1637 til 1640. Ud over sit medicinske studium lærte han arabisk og drøftede danske oldsager med den tyske orientalist og filolog Johann Elichmann (1600-1639).²¹ Senere udførte van Mander anatomisk illustrationsmateriale til Bartholin.

Kontrafejer og Stykker

Den største interesse fra kunsthistorien har naturligvis været tildelt de malerier i dødsboet, der benævnes *Contrafeyer oc Stycker*. Poul Eller (1971, 334) giver følgende oversigt: ”Samlingen gør indtryk af at have et formål i at omfatte så forskelligartede ting som muligt. Der opregnes aktstudier, genrestykker, religiøse fremstillinger, søstykker, bataljer, landskaber, frugtstykker, jagtstykker, interiører, dyrebilleder, karakterhoveder, børnebilleder, trompe l’oeil-stykker, natstykker, stilleben, topografiske billeder, til hvilken måske et par norske landskaber må regnes.” Afdelingen for malerier er på 112 numre, men kunstnernavne nævnes ikke, og her skal kun nævnes malerier, der må antages at være udført af hofmaleren selv.

På grund af katalogets summariske oplysninger er det ikke muligt at udpege noget sikkert match imellem de opregnede billeder og værker af van Mander, som kendes i dag. Man kan dog se, at der var nogle versioner af hans fyrstepor-trætter i atelieret ved hans død, således et ufærdigt maleri af Christian IV (nr. 96) og malerier af Frederik III og hans dronning Sophie Amalie (nr. 8 og nr. 71). Blandt malerierne af ikkekongelige personer, der findes i dødsboet, finder man som nummer 93 et portræt af ”Kruse”, vel Christian IV’s maitresse Vibeke Kruse, og derefter et billede af alkymisten og lægen Francesco Giuseppe Borri (1627-1695). Dennes ankomst i 1667 må have interesseret den aldrende van Mander levende. I sin tid i Danmark arbejdede Borri med forsøg på at fremstille guld af sølv fra Kongsberg i Norge.

Karel van Mander har udført en del interessante genrestykker, hvoraf nogle er bevaret. De har ikke haft den samme opmærksomhed som hans malerier af den danske kongefamilie, men som tidlige repræsentanter for en kunstform, der senere fandt så mange udøvere hertilands, er det interessant at se nøjere på dødsbokataloget. Her kan de yndede ”natstykker” både have været hans egne frembringelser eller malerier udført af andre kunstnere. Det allerførste maleri i kataloget kaldes ”1. stoer Nacht Stycke”, og længere henne i fortegnelsen findes nr. 23: ”Et lidet Natstøcke” og nr. 62: ”Et Natstycke”. Desuden finder vi som nummer 30: ”3. stycker aff de fem Sind” og tænker straks på de malerier af Hørelsen, Synet og Smagen, der findes overleveret. De to er på Statens Museum for Kunst: *En gammel mand. Allegorisk fremstilling af synet* (inv. nr. KMSsp799), der er betegnet ”K.V.Mander 1639”, sammen med pendanten *En gammel kone. Allegorisk fremstilling af hørelsen* (inv. nr. KMSsp800). Et tredje billede, men ulig disse stilistisk, hvor en ung mand, der drikker af et stort sølvkrus, fore-stiller *Smagen*. Det er uvist, hvor dette maleri i dag befinder sig, det sås sidst på auktion hos Christie’s i London den 7. juli 2004.²² Genremalerier af lignende art kan gemme sig som numrene 59 og 60: ”4 Ottekantet støcker. Tre Dito”. For de danske videnskabsmænd var netop sanserne som den væsentligste kilde til viden om universets beskaffenhed, i modsætning til overleveret eller religiøst funderet lærdom, på denne tid deres vigtigste prioritet.²³ Derfor kan van Manders male-rier af den ellers traditionelt opfattede emnekreds have haft en upåagtet aktua-litet i det københavnske miljø, han indgik i.

Lige siden den flamske maler Pieter Brueghel d.æ. (ca. 1526-1569) havde billeder af bønder været meget værdsatte blandt samfundets højtrangerende og blandt de intellektuelle. I van Manders dødsbo findes da også nogle bonde-fremstillinger, som overalt uden angivelse af kunstnerens identitet, således ”5 Støcker med Bønder” (nr. 42), givetvis fremstillinger af Sanserne, foruden et

billede af en nar, eller en naragtig person: ”Et støkke med l. Geuner” (nr. 51). Karakteristisk for tiden er karakterhovederne af gamle mennesker, og hele tre fremstillinger af en gammel mand er dokumenteret i kataloget (nr. 27, 52 og 57). En gammel almuekvinde har Mander malet i det fascinerende billede af den bidske ”Skaanske Grete” på Ledreborg, og en lidt yngre, men også yderst skeptisk bondekone fandtes i Johan Hansens Samling indtil 1933.²⁴ Hertil kommer nummer 65: ”Et stykke med en Bunde” og nummer 76: ”En Bunde oc l. Qvinde”. Hvordan sådanne bondefremstillinger kan have set ud, ses måske på Statens Museum for Kunst i *Portræt af en gammel mand* (inv. nr. KMS1379) [2] og *Portræt af en gammel kone* (inv. nr. KMS1381) [3]. De har helt urimeligt været identificeret som Christian Jacobsen Drakenberg og dennes hustru. Det kunne være et par genrestykker af bondefolk som de i auktionskataloget angivne. Derimod har vi desværre ingen malerier af hollænderne fra Amager bevaret fra denne tidlige periode, selvom der i van Manders samling (nr. 78) figurerer et billede af en unavngivet maler – højst sandsynlig ham selv – der blev kaldt ”Et stykke med en Amager oc en Pige”.

[2] Karel van Mander III:
Portræt af en gammel mand,
udateret.olie på træ, 64,5 x 49
cm. Statens Museum for Kunst.
Foto: SMK Foto / Jakob Skou-
Hansen.

[3] Karel van Mander III:
Portræt af en gammel kone,
udateret.olie på træ, 65 x 48 cm.
Statens Museum for Kunst. Foto:
SMK Foto / Jakob Skou-Hansen.

Blandt det for evigt tabte må vi ikke kun beklage, at van Manders hovedværk, rytterportrættet af Christian IV, brændte med Christiansborg i 1794, at religiøse billeder gik tabt i 1728 og 1795, og at mange af hans portrætter blev flammernes bytte på Frederiksborg i 1859. Det er også trist, at hans righoldige kunstkammerunivers ikke blev bevaret for eftertiden. Hans samlinger og hans gengivelser af samtidens ikkearistokratiske mennesker var udtryk for en verdensopfattelse, der deltes af danske videnskabsmænd med interesse i den vidtstrakte verden, som med voldsom kraft blev tilgængelig i hans samtid. Deres konkrete tilstedeværelse i van Manders samling tjente både til gavn for hans kunst og for hans erkendelse, og dødsbokataloget ville fortjene en nutidig publikation.

LITTERATURLISTE

- Andersen, Jesper Brandt. 2017. *Thomas Bartholin. Lægen og anatomen. Fra enhjørninger til lymfekar*. København: FADL.
- Bobé, Louis. 1919. *Karel van Mander's Gaard alias Kongens Klub, Østergade 15 gennem fire Aarhundreder*. København: Ole Haslund og Svend Heyman.
- Brinkmann, Bodo og Ortrud Westheider. 2020. *Rembrandt's Orient: West Meets East in Dutch Art of the 17th Century*. München: Prestel.
- Brock, P., red. 1875. "Kong Christian den Sjettes Dagbøger for Aarene 1741-44". I *Danske Samlinger*, 2. rk., nr. IV: 262-323.
- Bartholin, Thomas. 2020. *Anatomihuset i København kortfattet beskrevet*. Oversat og kommenteret af Niels W. Bruun. København: Loldrups Forlag.
- Daston, Lorraine og Katharine Park. 1998. *Wonders and the Order of Nature 1150-1750*. New York: Zone Books.
- Ducos, Blaise og Dominique Suhr. 2017. *Chefs-d'oeuvre de la collection Masterpieces of the Leiden Collection*. Paris: Somogy Editions D'Art.
- Eller, Povl. 1971. *Kongelige portrætmalere i Danmark, 1630-82*. København: Selskabet til Udgivelse af danske Mindesmærker.
- Gundestrup, Bente. 1991. *Det kongelige danske Kunstkammer 1737*. København: Nationalmuseet og Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Jager, Angela. 2021. "A reconstruction of The Five Senses by Karel van Mander III". *RKD Bulletin*, 2021, nr. 1, Netherlands Institute for Art History.
- Johanssen, Hugo. 2020. "Religious Works of Karel van Mander III". I *Karel van Mander – A Dynasty of Artists, Studies from the Museum of National History at Frederiksborg*, bd. 3, redigeret af Juliette Roding, 179-193. Hillerød: Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.
- Kolfin, Elmer og Epco Runia, red. 2020. *Black in Rembrandt's Time*. Zwolle: Wbooks.
- Lindtke, Gustav. 1977. *Die Schiffergesellschaft zu Lübeck*. Lübeck: Schmidt Römhild.
- Lyngby, Thomas. 2020. "Karel van Mander III's House in Østergade, Copenhagen". I *Karel van Mander – A Dynasty of Artists, Studies from the Museum of National History at Frederiksborg*, bd. 3, redigeret af Juliette Roding, 195-201. Hillerød: Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.
- Rijks, Marlise. 2022. *Artist's and Artisan's Collections in Early Modern Antwerp. Catalysts of Innovation*. London og Turnhout: Harvey Miller Publishers og Brepols.

- Roding, Juliette. 2006. "The 'Kunst und Wunderkammer' – The library and collection of paintings of Karel van Mander III (c. 1610-1670) in Copenhagen". *Tijdschrift voor Skandinavistiek* 27, nr. 1: 25-42.
- Roding, Juliette. 2014. *Karel van Mander III (1609-1670) hofschilder van Christiaan IV en Frederik III. Kunst, netwerken, verzameling*. Hilversum: Verloren.
- Roding, Juliette, red. 2020a. *Karel van Mander – A Dynasty of Artists, Studies from the Museum of National History at Frederiksborg*, bd. 3. Hillerød: Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.
- Roding, Juliette. 2020b. "Karel van Mander III – Background, Education, Life". I *Karel van Mander – A Dynasty of Artists, Studies from the Museum of National History at Frederiksborg*, bd. 3, redigeret af Juliette Roding, 75-152. Hillerød: Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.
- Roding, Juliette, red. 2020c. *Karel van Mander III – Library and Oeuvre. Studies from The Museum of National History at Frederiksborg*, bd. 4. Hillerød: Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.
- Schepelern, H.D., red. 1965-1968. *Breve fra og til Ole Worm*, 3 bd. København: Munksgaard.
- Schepelern, H.D. 1971. *Museum Wormianum – Dets Forudsætninger og Tilblivelse*. København: Wormianum.
- Smith, Jeffrey Chipps. 2022. *Kunstskammer. Early Modern Art and Curiosity Cabinets in the Holy Roman Empire*. London: Reaktion Books.

NOTER

- 1 Karel van Mander III's samlinger er behandlet i Roding (2006). Se desuden Roding (2014).
- 2 Raderingen af Judith i Den Kgl. Kobberstiksamling har inv. nr. KKS83087. Om de tabte van Mander-værker fra de københavnske kirker se Johanssen (2020).
- 3 Eller (1971, 332). Povl Eller skriver desuden p. 338: "Det er ikke umuligt, at tilvejebringelsen af samlingen og malervirksomhedens aftagen afspejler sig i et par økonomiske transaktioner, han foretog de sidste år. 17. september 1667 underskrev han en obligation til Hans Hopner på 1325 rd., og på et ikke oplyst tidspunkt lånte han 200 rd. af Thomas Fuires."
- 4 Grundlæggende for kendskabet til Ole Worms samling er Schepelern (1971) og Schepelern (1965-1968). Om Fuires og Thomas Bartholins samlinger se: Bartholin (2007). Se desuden: Andersen (2017).
- 5 Om kunstkamre se: Daston og Park (1998); Smith (2022).
- 6 Det havde Ole Worm tilsyneladende, se: Schepelern (1971, 355, nr. 214): "Mekanisk Mus. Udskåret af Træ overtrukket med Museskind. Indvendigt et Slags Urværk med Optræk, saa Musen kan løbe paa Hjul" og nr. 215: "Mandsfigur af Træ med bevægelige Led."
- 7 Ole Worms iagttagelser om narhvalen findes blandt andet publiceret i hans disputats *Medicarum Institutionum Libri primi Sectio secunda*. 1638. D2-3. Om Ole Worm og narhvalen, se: Schepelern (1971) samt adskillige breve i Schepelern (1965-1968). Det mest oplysende af disse er nr. 1385, til Du Buisson i Paris, dateret 25. februar 1646, i Schepelern (1965-1968, bd. III, 153 ff). Worm slutter dette brev: "Jeg vedlægger her en Afbildning af hele Hvalen og af Hovedskallen med Tandene, som du har set den i mit museum. Tag vel imod den." Den tilsvarende illustration fra *Museum Wormianum*, Amsterdam 1655, er gengivet hos Schepelern (1971, 278). Roding (2020b, 130) foreslår, i modstrid med eksempelvis Eller, at van Mander III skulle være ophavsmand til et helfigursmaleri fra omkring 1650 og en tegning, hvorefter Worms portræt og illustrationen af Worms museum gengives i dette værk. Da Worm skriver, at van Mander for dyre penge har udført hans portræt, men ikke anfører ham som ophavsmand til museumsinter-

riøret, må dette anses for usandsynligt. Se Schepelern (1965-1968, bd. III, 517, brevkoncept nr. 1783, 6. juli 1654): ”Karel van Mander har nu aftegnet mit Portræt, som bliver sendt til Elzevir med Paalæg om at bruge en bedre Stikker end ham, som stak Bartholin. Tegningen maa sendes tilbage, da den har kostet meget...” og Schepelern (1965-1968, bd. III, 518, brev nr. 1785, 8. juli 1654). Portrættet nævnes også i det sidste overleverede brev fra Ole Worm, nr. 1793, dateret 15. august 1654 (bd. III, 522).

- 8 Gundestrup (1991, bd. I, 26 f.). Worms shamantrømme i Nationalmuseet er: Etnografisk Samling, inv. nr. Ela3 (gengivet). Der er ingen trommestikker til de i kunstkammerværket opregnede shamantrømmer. Kat. nr. 22 i van Manders kunstkammer er: ”To lange norske Skeitter”. Worms grønlandske kajak ses allerforrest i gengivelsen af hans samling i Museum Wormianum. De nærmere erhvervelsesomstændigheder kendes hverken for denne eller for van Manders, men derimod for det eksemplar, der til i dag er opbevaret i ”Die Schiffergesellschaft zu Lübeck”. Det drejer sig nemlig om den antageligt ældste bevarede kajak, der med liget af en inuit indenbords blev påtruffet af et tysk skib i 1605 eller 1607. Han fik en sømandsbegravelse (Lindtke 1977, 61, geng.).
- 9 Af den meget omfattende litteratur om fremstillinger i billedkunsten af afrikanere kan nævnes Kolfin og Runia (2020).
- 10 I Ducos og Suhr (2017, 66 f., kat. nr. 23) gengives Jan Lievens’ maleri fra omkring 1631: *Garçon à la cape et au turban (Portrait du prince Rupert du Palatinat)*. I samme katalog findes også et portræt af Rembrandt med store fjer i turbanen malet af Isaac Jouderville, kat. nr. 10: *Portrait de Rembrandt en costume oriental*. Maleriet er afledt af Rembrandts selvportræt fra 1631 i Petit Palais i Paris. Se også Brinkmann og Westheider (2020); Rijks (2022).
- 11 Sværdet forekommer ligeledes at være en rekvisit i billedet ”Prins Svends lig findes”, se Albert Haelweghs stik derefter, Den Kgl. Kobberstiksamling, inv. nr. KKSgb1650.
- 12 Nu i Etnografisk Samling, inv. nr. Emb14 (Gundestrup 1991, 280, geng.). Van Manders kat. nr. 112: ”Toe Serpentins Tubachs Piber en liden oc en stor” kunne måske være et par af kunstkammerets amerikanske piber (Gundestrup 1991, 8 og 9, henført til irokeserne).
- 13 Fraskrevet van Mander i Eller (1971, 330 f.). Sammesteds, p. 332, finder man oplysningen: ”Digtet skal ved sit indhold af særlige oplysninger være blevet til på grundlag af admiralens egne oplysninger.” Portrættet optaget i Roding (2020c) som kat. nr. 120, p. 147 (”Uncertain”), hvor tavlen med trofædigtet er kat. nr. 119, p. 146.
- 14 *Aethiopica*-serien er katalog nr. 191a til 191i i Roding (2020c).
- 15 Juliette Roding (2020b, 136 f.) foreslår, at det musicerende selskab i Oslo kan være en del af *Aethiopica*-serien. Billedtekstens inventarnummer skal rettes til NG.M.01099. Formodningen forekommer ikke plausibel.
- 16 Gengivet i Roding (2020c), 206, kat. nr. 192d).
- 17 Bartholin (2007, 95). I denne udgivelse, der aftrykker den latinske tekst fulgt af en dansk oversættelse, indgår kataloget over Henrik Fuirens ”museum” (Bartholin 2007, 76-87) og Thomas Bartholins ”museum” (90-109), der brændte i 1728. I kategorien ”Genstande fremstillet af dyr” i den senere samling findes en del etnografika fra Grønland og Island, heriblandt en kajak af sælskind og en pagaj, harpuner (af enhjørningehorn), et kvinde-pandesmykke og islandske sko af hvalskind. Foruden hånd og ribben af en havfrue. Bartholins museum indeholdt også ”En paradisfugl med fødder” og ”Næbbet af en topau eller næsehornsflugt” (99).
- 18 Eller (1971, 107) om Cornelia Rooswijcks leverancer, dokumenteret i Rigsarkivet. Det må have krævet vidtstrakte forbindelser at fremskaffe de krydderier og andre specialiteter, der opregnes hos Eller: ”kardemomme, nellike, muskat, kanel, peber, sukker, kandis, saffran, anis, kommen, svedsker, rosiner, kapers, risengryn, husblas, ribssaft, olie, citroner, korender, mandler ...”
- 19 Ifølge Eller (1971, 132 f.) lejede van Mander senest omkring 1641 sin bolig i Læderstræde af Roland Crappe (eller Crappé). ”Naboskabet til Crappe førte til et nærmere bekendtskab.

- Sammen med den hollandske resident i Helsingør Carel Cracou var van Mander til stede ved Crappes dødsleje og bevidnede dagen før hans død 13.3. 1644 nogle gavebreve.”
- 20 Christian VI's bemærkninger om varerne fra Kina er udgivet i Brock (1875, 10 f.): ”d. 7. Sept. [1741], donnerstag, fuhr ich und die Königin den morgen von Friederichsburg nach Copenhagen; wir speissten den mittag in Rosenburg, den nachmittag fuhren wir aufs Schloss Christiansburg und von dar nach dem Palais, alwo wir welche Chinesische wahren besahen ... d. 9. Septemb., Sonnabend, fuhren wir zu morgens von Friederichsberg nach Copenhagen nach dem Ostindischen hause, besahen die wahren so von china gekommen wahren ...”.
 - 21 Om Bartholins ophold i Leiden se den udførlige biografi af Andersen (2017, 31 ff.). Biografien giver også oplysninger om Bartholins forhold til Karel van Mander.
 - 22 Billedet af *Smagen* gengives i Roding (2020c, 215, kat. nr. 206). Proveniensangivelsen her kan ikke være korrekt, idet billedet henføres til Johan Salomon Wahls samlinger, hvor kataloget angiver fem malerier af van Manders serie af sanserne. Angela Jager (se note 4) kompletterer serien med yderligere to van Mander-malerier af sanserne. Yderligere forskning vil være fornøden i disse spørgsmål.
 - 23 Se eksempelvis redegørelsen for Thomas Bartholins videnskabsopfattelse hos Andersen (2017).
 - 24 Roding (2020c), 172, nr. 155 (Skaanske Grete) og 173, nr. 156 (Peasant woman).